

NAGY PÁL

JÓZSEF ATTILA ÉS AZ AVANTGÁRD

- avagy felhők a magyar irodalomban -

Bori Imre és Szabolcsi Miklós átfogó tanulmányai után is igaz az, amit Bori *A szürrealizmus ideje** c. tanulmány kötetében ír: „József Attila költészetének kérdései tehát nyitottak – s nyílt kérdés a magyar avantgarde-hoz, külön pedig a szürrealizmushoz való viszonya is – éppen a harmincas években, amikor költészete a legmagasabbra szökött, s amikor költői szintézisét megvalósította.” (117. o.) Mind Bori, mind Szabolcsi írnak arról, hogy a fiatal József Attilát megérintette az expresszionizmus szele; a harmincas évek második felében, s különösen párizsi tartózkodása idején erősen hat rá a szürrealizmus, és a konstruktivizmus mozzanata is felbukkan eszmemenetében. Szentkuthy Miklós azt fejtegeti, hogy a népdal és a bolondok mellett csak József Attila mert ennyire „groteszkül verista lenni”. Bori 1970-ben a 2327 soros *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című analízisnaplóról ugyan megállapítja: „Nem kétséges: a költőnek és a magyar szürrealizmusnak is egyik végső pontja ez a mű – döbbenetes finálé és megrázó kordokumentum egyszerre” – de *akkor* Bori és mi mindannyian csak 216 sort ismerhettünk ebből az „irodalmi szöveg”-ből, „művészi műalkotás”-ból (Bori), amelyet „a magyar irodalom történetírás tisztelettel teljes összeesküvése” (Bori) tartott titokban. A hetvenes években, az Irodalmi Múzeumban dolgozó barátom jóvoltából én is csak helyben olvashattam a teljes szöveget, de négy József Attila-labirintusomban, ezekben a korai képversekben igyekeztem a 216 sor töredékből idézni, hogy barátomat le ne buktassam...

József Attila és az avantgárd viszonyát ennek a Szent Ágoston-i erejű vallomásnak az elemzésével lehetne tovább árnyalni, valamint annak a szöveggyűjteménynek a segítségével, amelyet Pomogáts Béla állított össze, még a hatvanas-hetvenes években, s amely végül is hosszú hányódás után csak 1988-ban jelenhetett meg a Magvető Könyvkiadónál, Béládi Miklós és Pomogáts Béla szerkesztésében. Ez az antológia közöl ugyanis egy bírálatot József Attila tollából, *Kassák Lajos 35 verséről*, amely fontos adalék J. A. és az avantgárd viszonyához.

Kezdjük a Szabad-ötletekkel. Ez a remekmű és néhány rendhagyó József Attila vers az, amit a radikális magyar avantgárd is a maga hagyományának tart. Mert egyébként, sajnos, be kell látnunk, hogy az a költő, akiért fiatal korunkban rajongtunk, akinek ismertebb verseit mi is kívülről fújtuk, nem tartozik a magyar avantgárd vonulatához.

* BORI Imre, *A magyar irodalmi avantgarde II – A szürrealizmus ideje.* Symposium Könyvek 26. Forum Könyvkiadó, Újvidék 1970.

Azok közé a nagy írók közé tartozik, akik beteljesítenek valamit az irodalomban, egy-egy hagyományos műfaj (például a regény, a rímes-strófás klasszikus vers) csúcseredményeit érik el – a regény műfajában például Thomas Mann – de alapvetően nem kezdeményeznek, nem kísérleteznek, nem újítanak, – és bizonyos külső és belső okok miatt elutasítják a kísérletezést, az újítást.

József Attila tehetségének áradata csak néha tör át a pszichológiai védőgátakat. Egy-egy szürrealista verse, a már-már örült költő pár az, amelyből kitűnik: J. A. modernebb költő, akár avantgárd költő is lehetett volna, ha nem akadályozza, nem gátolja őt ebben az a három ok – én a vizsgálódás során egyelőre ennyit találtam – amelyet szövegem végén fogok felsorolni.

Előbb azonban hadd mondjam el, mit mentettem én meg magamnak József Attilából. A *Szabad-ötletek jegyzékét* elolvasva sokat gondolkoztam azon: mi történt volna, ha Ferenczi Sándor vállalja, hogy József Attila hozzá járjon analízisbe. Úgy tudom, erről volt szó, sőt J. A. találkozott is Ferenczi Sándorral, aki valamiért, nem akarta a költőt kezelni. – A filológusok ezt megírták vagy megírják: engem, az író az érdekelt, hogy konfrontáljam azt a két szöveget, amelyet a magyar radikális avantgárd nagyszerű és gazdag hagyományaként tartok számon: a *Szabad-ötletek jegyzékét* (és néhány J. A. vers-töredéket), valamint Ferenczinek azt a szövegét, amelyben a születés, a világra jövetel traumáját elemzi. Így született az *imago!* c. sorozat négy József Attila-képverse, a hetvenes évek közepén, amelyet *Journal in-time* című kötetemben közöltem 1984-ben, de amelyeknek felnagyított változatát már a hetvenes években többször kiállítottam. A két dimenziós labirintusok létező labirintus-formák; a három dimenziósokat Molnár Ágnes Párizsban élő grafikusművész felkérésemre rajzolta.

A labirintus-forma, az *útvesztő* magától kínálkozott. Az *imago!* sorozat utószavában ezt írtam:

- *evokáció (feltámasztási kísérlet): balról (a halál oldaláról) indul az iter perfectionis*
- *fikció: a költő talán átugorja a nemes libajáték (»lőverseny«) fatális 42. kockáját, a labirintus házát, s nem téved olyan hamar zsákutcába, ha kezese: kora zseniális lélekszerv-mérnöke – akinek nemcsak emlékét: írásait is tetszhalálból élesztgeti e párhuzamos tiszteletadás*
- *talpig feketében: hogy fehérén derengjen a halottak (a halott költő, a halott tudós, halott barátaim) emlék-képe*
- *a Zarándok Útja (például a középkori katedrálisokban) a széltől a középpont felé vezet*
- *ahol a Pokol*
- *ahol a Paradicsom*
- *Mennyei Birodalom*
- *égi Jeruzsálem*
- *a huszadik és huszonegyedik század fordulóján azonban már sejteni lehet: hiba van Kréta körül*
- *az iter perfectionis nem feltétlenül iter salutis*
- *a metafizika omladozó falai eltorlaszolják az üdvösség útját*
- *»a virágnak agyara van«*
- *a labirintus: börtön is*
- *profán imago mundi*
- *(»hunc mundum tipice laberinthus denotat iste«)*
- *a chapuis-féle vizuális perceptív teszt a megoldót a középpontból indítja*
- *feladata: a tér-látás, az oda-vissza cikázó gondolat segítségével, a zsákutcákat elkerülve – tehát a legrövidebb utat választva – kijutni az útvesztőből*
- • • *a magzat – olvassuk a tudós értekezésében – »a csendes, nyugodt lét«, a mágikus »mindenhatóság boldogító káprázatában« él*
- *»szívesen maradna továbbra is az anyaméhben, ámde kegyetlenül a világba helyeztetik«*
- *regressus ad uterum: a beavatási szertartásoknak is fontos mozzanata, melyet újjászületés (második születés) követ*
- *az ember élete: e kezdeti, boldogító mindenhatóság-érzés és a valóság: az öröm-elv és a*

valóság-elv konfliktusainak színtere • az író minden korban erről a térről beszél, erről szeretne valami lényegeset kimondani • ám gyakran úgy érzi: a »lét dadog« • a szó: zsákutcába fut • pedig a teszt (a test) megoldásra (feloldozásra) vár • imago! mágia • tipográfia – topográfia • a gramma térbe vetül • a szöveg szó szerint labirintussá változik • de: sem a »szabadulás«, sem a középpont elérése nem végcél többé • a középpont egyébként is »üres« • pontosabban: a labirintus labirintusba és megint labirintusba torkollik • nincs »megoldás« akkor sem, ha első nekifutásra, vagy – egy további reményfutamban bejutunk (kijutunk) az útvesztő fiktív középpontjába (-ból) • az útvonal, a bejárás (a módszer) fontos • a felderítő út a gondolkodó agy tekervényein • a tudatalatti rejtett, homályos járataiban • a nyelv ariadné fonálával •

Nem tudom, mennyire sikerült a feltámasztási kísérlet; annyi azonban bizonyos, hogy a *magam számára* József Attilát feltámasztottam, megörökítettem. Ma is itt él bennem; él a magyar avantgárdban.

Annak ellenére... annak ellenére (s ezt fájó szívvel mondom), hogy Kassák személyében J. A. igazságtalanul és agresszíven támadta az avantgárdot. A *Korunkban* 1931-ben megjelent bírálatának,* kisebb tanulmányának szinte egyetlen sorával sem értek egyet. Idézzünk a tanulmányból.

„1. Mindenekelőtt állapítsuk meg, hogy Kassák versei, noha agymunkatermékek, egyáltalán nem elmeművek. Nincs bennük semmi olyasmi, ami az elmeműre bármiféle módcska módján jellemző volna. Írásokat ír, amelyekben nincsenek meg az írás jelei. Mondatokat mond, amelyek a mondattani kapcsolatokat nélkülözik. Képeket képzel, amelyek közül hiányzik a szemléleti folytonosság. Gondolatokat gondol, amelyek jelentést nem hordoznak. Összetételeket gyárt, anélkül, hogy dolgának jelentősége volna. Avagy miféle jelei vannak az ilyen írásnak, miféle kapcsolatokra lelni az ilyen mondatok között, miféle folytonosságot szemlélhetünk az efféle képeken át, bukkanunk-e jelentésre az ilyen gondolatokban, egységnek mondhatjuk-e az ilyen összetételeket, és egyáltalán van-e jelentősége az ilyen dolgoknak és mindezek illetően összedolgozásának hogy: »A virágnak árnyéka van, a felhőnek aranyból koronája minden a te szemeidtől függ s attól az acélcilindertől, ami a domboldalon ketyeg?« Ez csak egyetlen sora, egyetlen versének kezdete. De a folytatása se más, de a többi 34 drb. se más. Nem érthetetlenek, csak értelmetlenek. Nincs értelmük önmagukon belül, nincs értelmük önmagukon kívül. Nincs értelmük különösen és nincs értelmük általánosan. De legfőképpen – nincs értelmük társadalmasan. De hát elmemű-e a költemény? Kell-e, hogy a műalkotás értelmes legyen? Mert Kassák maga, jóllehet régebben, fönнен hirdette ama legbalgább elvet, hogy »a szavak nem arra valók, hogy értelmet hurcoljanak, mint a zsákhordók!« Nos, – a szó talán az egyetlen dolog, aminek közvetlen értelme van. (...) Kassák versei illusztrációk a leggondolattalanabb és a legképtelenebb esztétikához.

* József Attila: „Kassák Lajos 35 verse”. In: *Korunk*, 1931. 668–670. Közli: Béládi Miklós és Pomogáts Béla (szerk.), *Jelzés a világba. A magyar avantgarde válogatott dokumentumai*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988. 510–513. A kötet eredeti címe (kéziratban): „A virágnak agyara van...”

2. Ezek után nyilvánvaló, hogy Kassák emez írásaival kapcsolatban társadalmi értékről nem is mukkanthatunk. Mégis, mint minden nyomtatott, szavalt, előadott stb. közlemény, úgy ezek is szerepet visznek, akarva, nem akarva, az osztályharcban. Van-e közleménynek akár csak sejtelemnyi hasznuk is a munkásság számára?

Két eset lehetséges: vagy hatnak, vagy nem hatnak. Ha nem hatnak, hasznuk nincs. Ez a kívánatosabb eset. Mert hatásuk (csak az eddigieket véve figyelembe) lehet-e más, minthogy az ifjú elméket megzavarja, a szövődő proletár öntudatot szétkuszálja és a szocialista világosságban feltűnő világot sötétségbe meríti? Az imperializmus korában élünk. Hát lehet-e jó harcosa osztályának és történelmi feladatának az a munkásifjú, aki ilyen sorokon épül: »a szélfogóban lakik öreg anyánk eresszéték ki ő majd tanácsol valamit, de addig is jó lesz, ha naponta kétszer lemosakodtok hideg vízben, kerülitek a nyilvános klozeteket s esténként nem vetemedtek Bernard Shaw olvasására?« Hát válik-e öntudatosá az az ifjúmunkás, vagy várhassunk tőle valamicskét, ha Kassák eme sorain töpreng kevésbé fertőzött elméje: »azt hiszitek, két szomorú lámpa között nőttök fel műkezekkel és múltákkal de mindenki tudja a nyílt tereken lődörögtök és hengegtek a pattanásokkal amik orrotok körül virágoznak?«

3. Az előbbiekből önként adódik a kérdés, hogy miféle egyéniség Kassák? Mifajta filozófiába menekül, ha már a valóságot úgy kiejti a keze közül, mint a szóra-kozott halász a síkos halat? »Minden a te szemeidtől függ«, – Kassák felfogásának ez a gyújtópontja. Eszerint szubjektivista és realista, ami már az elmélet legfinomabb szálaiban is elválasztja a szocializmustól, marxizmustól, amely tudvalevően objektivista és dialektikus és amely ellenségesen áll a Kassák-féle állásfoglalással szemben.”

* * *

Melyik az a három ok, ami miatt József Attila nem lett modernebb, akár avantgárd költő?

1. Az egyik oka valószínűleg az, hogy hazajött Párizsból; vagy: túl korán jött vissza Magyarországra. Bori erről a következőket írja: „József Attila párizsi tartózkodása... döntő módon befolyásolta mind egész költészeti pályaképét, sajátosan módosítva azt, mind pedig versei szürrealista vonulatának jellegét. Szürrealizmusa műfajait tekintve polifonikusabbá lesz, vers építkezésében pedig az absztraktnak és a konkrétnek olyan problémáival és dilemmáival is találkozik és megbirkózik, amelyek addig nem vagy alig foglalkoztatták. »Attila nagy párizsi élménye – írta Németh Andor – Villon és a forradalmi dialektika.« Alighogy kissé megmelegedett, vita-összejöveteleken vett részt. Párizsban alakult ki mély, háromdimenziós társadalomelmélete. Itt alakult ki osztálytudata. Itt változik át a szegénységen mosolygó szegény a szegénységről minden érzelmi zöngétől mentesen gondolkodóvá... Pár hónapi tartózkodás után francia verseket ír. Feljár az avantgardista folyóiratok szerkesztőségébe és örömmel jelenti haza, hogy az Esprit Nouveau, a Clarté, sőt a Figaro is hajlandók közölni verseit. Kevésen múlt, hogy nem lett francia költő, akárcsak egy-két évvel előbb Illyés Gyula...” (99. o.)

Ha francia költővé válik, valószínűleg modernebb költő lesz belőle. Magyar költő maradt, utolérte őt is a magyar költők sorsa. 1979-ben Patkó Imre – akkoriban a magyar nagykövetség és a párizsi Magyar Intézet kulturális ügyeit intéző, lelkes kulcsembere – egy (franciára fordított) József Attila verseket tartalmazó képművé-

szeti albumot adott ki. Akkor derült ki, legalábbis számomra, hogy az európai modernista áramlatokhoz viszonyítva mennyire hagyományos J. A. költészete. Francia költőbarátaink, akiknek segítségével a verseket fordítottuk, József Attilát Baudelaire-hez, Verlaine-hez érezték közelállónak...

Ezért is választottam labirintusaimhoz a *Szabad-ötletek jegyzéke* sorait, szövegtörredékeit; én ezt fordítottam franciára is.

2. A másik ok, ami miatt J. A. nem lett avantgárd költő: A Kassák-bírálatában is megmutatkozó *pártossága*. Lehet, hogy ez nála csak átmeneti korszak lett volna és egészséges, szabad elméje hamar ledobta volna az ideológiai béklyókat.

3. Erre azonban már nem volt ideje. Elhatalmasodó betegsége – ez a harmadik ok – megakadályozta abban, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* modernségét az alkotómunka más területeire is átvigye. A versekbe, a tanulmányokba, például a *Hegel, Marx, Freud* című – töredékben maradt – tanulmányába.

* * *

Az a verssor, amelyet J. A. Kassák egyik számozott verséből idézett („A virágnak árnyéka van, a felhőnek aranyból koronája”) eredetileg így hangzott: „A virágnak agyara van, a felhőnek zöld kecskeszakáll”, és a *világirodalom egyik legszebb, legszuggesztívebb verssora* volt. Mi az, hogy volt! Ma is az; egy verssort nem lehet meg nem történtté tenni! Még akkor sem, ha – s ezt tudjuk – maga a vitákba, félreszorítotttságba, harcba belefáradt Kassák Lajos változtatta, szelídítette meg. (Lám, József Attilának még így sem volt elég szelíd, elég értelmes...)

Megteszünk-e ma mindent, hogy a magyar avantgárd ne legyen mindig a pálya szélén, hogy ne legyen ennyire nehéz az avantgárd helyzete, hogy létét és eredményeit azok is elismerjék, akik más esztétikai eszményeket hirdetnek, hogy az avantgárd *természetes és megbecsült* része lehessen az egyetemes magyar irodalomnak?!

(1995.)

